

І. П. Жигалкін

**СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ
ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ
ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ**

Монографія

Харків
«Право»
2015

УДК 349.2(477)
ББК 67.9(4УКР)305
Ж68

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Науково-дослідного інституту правового забезпечення
інноваційного розвитку Національної академії правових наук України
(протокол № 10 від 11 листопада 2015 року)*

Рецензенти:

С. В. Вишновецька, доктор юридичних наук, доцент;
М. І. Іншин, доктор юридичних наук, професор, член-корес-
пондент Національної академії правових наук України;
О. М. Ярошенко, доктор юридичних наук, професор

Жигалкін І. П.

Ж68 Система принципів трудового права України: проблеми сучасної теорії і практики : монографія / І. П. Жигалкін. – Х. : Право, 2015. – 360 с.

ISBN 978-966-937-001-3

У монографії поряд із предметом, методом і джерелами принципи трудового права визнані критеріями для виокремлення цієї галузі права як самостійної в національній правовій системі. Указані критерії взаємопов'язані й перебувають у постійному розвитку. Трудове право як галузь є історично сформованим складником правової системи України. Вона становить об'єднану спільними принципами сукупність правових норм, які розвиваються, удосконалюються і які, використовуючи властиві їм специфічні юридичні способи і прийоми, регулюють трудові й пов'язані з ними відносини. Принципи трудового права розглянуті як об'єктивно зумовлені характером і змістом соціально-трудових відносин, закріплені у відповідних джерелах або виражені у стійкій юридичній практиці загальноновизнані основоположні керівні засади, відправні ідеї, як аксіологічні підвалини трудового права, що характеризують зміст, сутність і призначення в суспільстві цієї галузі, відображають загальні закономірності її еволюції й функціонування і служать створенню внутрішньоузгодженої й ефективної системи правових норм у сфері праці.

Робота розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних вищих навчальних закладів, а також на всіх, хто цікавиться теоретико-прикладними проблемами принципів трудового права України.

УДК 349.2(477)
ББК 67.9(4УКР)305

ISBN 978-966-937-001-3

© Жигалкін І. П., 2015
© Видавництво «Право», оформлення, 2015

Зміст

Перелік умовних скорочень	5
Передмова	6

Розділ 1

ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

1.1. Соціальна політика держави у сфері праці	10
1.2. Місце трудового права України в національній системі права.....	40
1.3. Наявність принципів як критерій виокремлення галузі трудового права	64

Розділ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ТРУДОВОГО ПРАВА

2.1. Поняття і сутність принципів трудового права.....	99
2.2. Значення принципів трудового права.....	113
2.3. Класифікація принципів трудового права	128

Розділ 3

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

3.1. Історична генеза принципів правового регулювання відносин у сфері праці в Україні	152
3.1.1. Принципи правового регулювання відносин у сфері праці в дореволюційний період	152
3.1.2. Принципи правового регулювання відносин у сфері праці в радянський період	169
3.2. Міжнародно-правові стандарти праці та напрями їх запровадження в Україні	211

Розділ 4
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ
ТРУДОВОГО ПРАВА

4.1. Гуманізм.....	284
4.2. Соціальна справедливість	308
4.3. Рівність.....	327
Висновки	341

Перелік умовних скорочень

АРК – Автономна Республіка Крим

Держпраці – Державна служба України з питань праці

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КЗпП України – Кодекс законів про працю України

КМУ – Кабінет Міністрів України

Мінсоцполітики – Міністерство соціальної політики України

МОП – Міжнародна організація праці

НКП – Народний комісаріат праці

ТК – Трудовий кодекс

ЦК України – Цивільний кодекс України

Передмова

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., проголосила Україну демократичною, соціальною і правовою державою, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя й вільний розвиток людини. Реалізація цих положень — складний і тривалий процес, пов'язаний не тільки з економічними чинниками життя суспільства, а й з удосконаленням його правового регулювання, підвищенням рівня державного управління й розвитком системи гарантій і механізмів правового захисту прав і свобод індивіда. В основі соціальної держави лежить праця як джерело гідного існування. Конституційне впорядкування ключових напрямів функціонування цієї сфери покликано створити підвалини такої моделі взаємовідносин праці й капіталу, яка дозволила б подолати бідність, досягти загального добробуту й соціальної злагоди.

Процес становлення в Україні постіндустріального соціуму неминуче впливає на існуючі соціально-трудові відносини. Завдяки праці людина себе реалізує і знаходить власне місце в суспільстві. Для більшості працездатного населення отримуваний ним дохід забезпечує основні засоби для життя й відкриває шлях до певної фінансової незалежності. За умови багатуокладної ринкової економіки трудовий договір має оптимальною мірою поєднувати домовленості сторін і вимоги законодавства, що в кінцевому підсумку повинно відповідати інтересам як цих сторін, так і всього суспільства. Шлях до оптимізації такої вимоги проходить по межі співвідношення між вимогою соціальної захищеності працівника й максимально ефективним виконанням ним роботи на користь роботодавця. Соціально-економічна політика, що формується, має бути заснована на вирішенні трьох основних завдань, а саме: на створенні рівних можливостей для людей; формуванні мотивації до інноваційної їх поведінки у процесі трудової діяльності й на радикальному

підвищенні ефективності економіки насамперед на підставі зростання продуктивності праці. Специфіка трудового права як особливої галузі права полягає в поєднанні в ньому публічно- і приватноправових засад. З одного боку, захист державою інтересів працівника — це необхідна умова для уникнення соціальних конфліктів, а забезпечення інтересів наймача зумовлене турботою про економіку країни. З другого боку, надання роботодавцеві безмежної свободи призводить до надмірної експлуатації праці, а закріплення повної свободи працюючих не забезпечить її реального здійснення в силу фінансової залежності останнього. Втілювані в життя зміни не повинні суперечити концепції трудового права як соціально-правової галузі права, спрямованої на усебічний захист інтересів найманих працівників.

Суспільні відносини в царині праці, що формуються в Україні, потребують вироблення адекватного механізму їх правового впорядкування. Динамічність трудового права як галузі передбачає необхідність постійного оновлення нормативно-правової бази, що відповідає вимогам суспільства й держави на відповідному етапі їх розвитку. Спостерігається відмова від переважно централізованого регламентування цієї сфери, коли змінюється саме призначення права як інструмента регулювання. Право вже не зводиться виключно до фіксації досягнутого рівня. Не менш значущою стає й така його функція, як сприяння соціальним змінам, що відбуваються в країні. У зв'язку із цим неминуче постає питання про зміщення акцентів у правовому впорядкуванні трудових і пов'язаних з ними відносин. Раніше індивідуалістичні принципи в цілому заперечувались, а колективістським традиціям відводилося провідне місце. Тому й до сфери наукових досліджень учених-трудоників найчастіше потрапляв не працівник, а їх сукупність — трудовий колектив, профспілка. Як показує світовий досвід, для забезпечення стабільності в соціумі індивідуальні й колективні засади повинні не протиставлятися, а врівноважуватися. Більше того, на сьогодні все чіткіше знаходять вияв чинники, які не тільки сприяють поєднанню суспільного й індивідуального рівнів, а й ті, що виявляють унікальність людської особистості, визначають її вплив на розвиток усього суспільства загалом.

Можливість урахування індивідуальних особливостей працівника набуває вирішального значення, впливаючи на виникнення, зміст і якість трудових правовідносин. У зв'язку із цим трудове право, формалізуючи поведінку конкретної людини у сфері праці, має знаходити й використовувати ефективні способи її регулювання, що повною мірою дозволяють збалансувати подеку-

ди суперечливі інтереси працівника й роботодавця як основних суб'єктів трудового права і забезпечити реалізацію невід'ємних прав особистості. Відносини між працівником і роботодавцем набувають значної гнучкості, і, як наслідок, постає питання щодо самої моделі так званих класичних трудових правовідносин. Використання нетипових форм трудових договорів стало не просто реальністю, а й невідмінним атрибутом ринку праці в усіх розвинених країнах світу. Їх поява викликана вимогою часу, адже вони відповідають новим формам організації виробництва на постіндустріальній стадії суспільного розвитку. Цьому сприяють такі різноманітні чинники, як глобалізація, міжнародна конкуренція, скорочення галузей великої промисловості, зміна на краще сектору послуг, розвиток інформаційних та інноваційних технологій.

Зазначені процеси нерозривно пов'язані з диференціацією правового регулювання соціально-трудова відносин. Остання із самого початку притаманна трудовому праву, є його глибинною властивістю. Новий підхід до явища диференціації може бути знайдено, якщо її розглядати в комплексі з такими правовими категоріями, як гуманізм, справедливість і рівність. При регламентації трудових відносин важливо витримати баланс між потребами економічного зростання й можливостями надання працюючим адекватного правового захисту. Державі, яка прагне до демократичного рівня розвитку, насамперед належить урахувувати й охороняти права й законні інтереси трудящих, здійснювати їх захист і забезпечувати соціальні гарантії. Рівень демократичності держави на міжнародній арені багато в чому визначається обсягом прав, що надаються нею своїм громадянам, і ступенем їх реалізації. Будь-яке заперечення свобод особистості є порушенням прав людини, а дії держави, що призводять до її приниження, втрати нею людської гідності, її придушення, мають бути окремо виявлені, зазнати осуду, компенсовані, а головне — по можливості попереджені.

Проблеми принципів трудового права обумовлені їх значимістю й особливим місцем у цій галузі науки. Вони становлять узагальнене знання про основне у праві. Будучи провідними, керівними ідеями, що отримали закріплення в юридичних нормах, ці принципи саме і є ідеальним вираженням сутності трудового права. Саме вони дозволяють правильно зрозуміти сутність правових норм, що регулюють трудові відносини, й сенс відповідного законодавства. Принципи трудового права є більш довговічними порівняно з його нормами, вони зумовлюють сутність і зміст не тільки діючих, а й майбутніх правових приписів.

Незважаючи на низку існуючих наукових праць, присвячених принципам трудового права, більшість теоретичних питань у цій царині потребують кардинально інших підходів і певного переосмислення. Суттєвим недоліком є брак одностайного методологічного підходу до вивчення цих принципів, що можна пояснити недостатнім розробленням категорії «принцип права» взагалі. Багато аспектів щодо змісту принципів трудового права часто аналізуються лише з правових позицій, які залишають за межами дослідження їх складну соціальну природу. Це є відчутною прогалиною, адже праця є надзвичайно важливим суспільним явищем. Не визначено й ролі принципів у становленні нового трудового права перехідного періоду. Трудоправа наука повинна запропонувати відповідний теоретичний фундамент, що дозволить оперативно реагувати на зміни потреб працівника, роботодавця й держави (зокрема, ефективно впорядкувати виникаючі нетипові трудові відносини). Необхідність комплексного дослідження фундаментальних принципів трудового права зумовлена також тим, що вони, будучи керівними вихідними положеннями правового регулювання відносин у сфері праці, орієнтують законодавця на розроблення, прийняття й подальший розвиток законодавства в необхідному для соціуму напрямі.

Значення монографії полягає в тому, що викладені в ній висновки і пропозиції можуть бути використані для формування на інноваційній платформі теоретичного підґрунтя реформування законодавства про працю, удосконалення правозастосовної практики в цій царині, вивчення таких дисциплін, як «Трудове право України», «Порівняльне трудове право», «Міжнародно-правові стандарти у сфері праці», а також для написання підручників і навчальних посібників.

Автор висловлює щиру вдячність науковому консультанту — доктору юридичних наук Сергію Миколайовичу Прилипку, а також вельмишановним рецензентам монографії — доктору юридичних наук Світлані Василівні Вишновецькій, доктору юридичних наук Миколі Івановичу Іншину, доктору юридичних наук Олегу Миколайовичу Ярошенку за цінні зауваження й рекомендації, що сприяли підвищенню якості проведеного наукового дослідження.

ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

1.1. Соціальна політика держави у сфері праці

Процес національного відродження й державного будівництва в Україні викликає істотні зміни в усіх сферах суспільного життя. У зв'язку з цим найважливішою постає проблема розбудови молодій державі, вибір шляху розвитку якої було зроблено із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України¹, за ст. 1 якої Україна проголошена не тільки демократичною і правовою, а й соціальною державою. Безперечно, в умовах сьогодення таке проголошення відображає не стільки реальну дійсність, скільки прагнення й орієнтацію Української держави. Сучасні ж процеси демократизації суспільного розвитку вимагають більш зваженого й абсолютно реального погляду на основні напрями і складники державотворення. На думку М. В. Копейчикова, залишаючись демократичною, правовою, держава соціальна характеризується не тільки низкою принципово нових якостей, що передбачають наявність у ній традиційних демократичних стандартів, і не тільки тим, що вони закріплюються в нормах права й відповідних правових інститутах, а й тим, що держава принципово змінює свою якість, розвиваючи саме ті права та свободи, що спрямовані на створення нових умов життя, яких раніше не було навіть у ліберальній правовій державі². З початком розбудови української державності слід орієнтуватися на створення демократії за найвищими соціальними цивілізаційними зразками. Соціальною є держава, яка активно

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Копейчиков, М. В. Соціальна держава як політична реальність [Текст] / М. В. Копейчиков // Вісн. Акад. прав. наук України : зб. наук. пр. / редкол.: В. Я. Тацій та ін. – 2001. – № 2 (25). – С. 226.

реалізує широкомасштабну соціальну політику, сприяє реалізації комплексу соціально-економічних прав людини в обсягах, що дозволяють втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю в суспільстві.

Проаналізувавши сучасну наукову літературу з проблематики соціальної держави й вивчивши відповідну державно-юридичну практику, О. З. Панкевич виділяє три основні, системно взаємопов'язані блоки завдань такої держави. Перший з них полягає у створенні необхідних юридичних і фактичних умов для самостійного забезпечення працездатною людиною гідного життя для себе і своїх близьких, а також у вжитті державою заходів з підтримки непрацездатних груп населення принаймні на рівні прожиткового мінімуму. Суть другого блоку завдань — забезпечення реальних гарантій реалізації громадянами своїх економічних, соціальних і культурних прав. Третій — це провадження заходів, спрямованих на мінімізацію невинуватих соціально-економічних відмінностей між членами суспільства, між різними соціальними спільнотами, на зміцнення соціальної злагоди і єдності народу¹.

Отже, можна стверджувати, що найважливішим у системі завдань держави розглядуваного типу є забезпечення реальних гарантій для використання людиною її соціально-економічних прав. Без належного його виконання неможливі ані зміцнення соціального миру в соціумі, ані сприяння особі в самостійному досягненні нею власного добробуту. Тільки в соціальній державі спостерігається повне утвердження й реалізація людської гідності. Адже законодавче закріплення формальної юридичної рівності не гарантує від фактичної нерівності. У цьому аспекті важливе значення мають не тільки фізична свобода чи інші громадянські й політичні права індивіда, а й самостійно обрана ним праця, належна і вчасна її оплата, адекватні житлові умови. Соціальна держава згладжує майнову й іншу соціальну нерівність, допомагає слабким і знедоленим, турбується про надання кожному роботи чи іншого джерела існування, формує сприятливе для людини життєве середовище. При незабезпеченості гідного рівня

¹ Панкевич, О. З. Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. З. Панкевич ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – С. 155, 156.

життя людей деформується вся структура прав і свобод людини, адже при цьому знижується політична активність, зростають апатія і зневіра в державу. Основні, фундаментальні права, а також ті права та свободи, що з них випливають, забезпечують різні сфери життя людини: особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну.

Побудова соціальної держави передбачає гарантування певних передумов відповідного становища, в межах якого забезпечуються соціально-економічні права людини і громадянина. Н. Б. Болотіна вважає, що словосполучення «соціально-економічні права» підкреслює комплексність відповідної групи прав людини (в тому числі і права на працю)¹. Соціально-економічними правами є передбачені законодавчими актами й гарантовані державою можливості поведінки конкретних суб'єктів у сфері виробництва й розподілу матеріальних благ, покликані забезпечити задоволення їх економічних і пов'язаних з ними духовних потреб та інтересів. Систему основних прав громадянина в царині соціально-економічного життя складають права: а) на приватну власність; б) на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; в) на користування природними та іншими об'єктами суспільної власності; г) на працю; д) на справедливі та сприятливі умови праці; е) на соціальне забезпечення; є) на достатній рівень життя; ж) на найвищий досяжний рівень психічного та фізичного здоров'я; з) на житло; к) на охорону здоров'я й медичну допомогу.

Економічні й соціальні права порівняно з іншими видами прав людини вирізняються певними особливостями, а саме:

- вони є універсальними й невідчужуваними від людини;
- поширюються на певну сферу життєдіяльності людини — соціально-економічну;
- становлять можливості індивіда здобувати собі засоби до існування, беручи безпосередню участь у виробництві чи організації виробництва матеріальних та інших благ або отримуючи такі засоби із соціальних джерел через соціальне утримання (аліментування);

¹ Болотіна, Н. Б. Трудове право України [Текст] : підручник / Н. Б. Болотіна. – 5-ге вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2008. – С. 33.

– для забезпечення реальності цих прав необхідні позитивні зусилля держави зі створення умов для їх реалізації людиною, пов'язані зі значними витратами в межах економічних можливостей країни;

– обов'язок держави — забезпечувати економічні й соціальні права — зазвичай не має тієї міри формальної визначеності, яка властива її обов'язку забезпечувати права громадянські (особистісні) й політичні. Це знаходить вияв у використанні при закріпленні соціально-економічних прав здебільшого нежорстких, рекомендаційних, оцінних формулювань (наприклад, «гідний рівень життя», «справедливі й сприятливі умови праці», «задовільне існування»);

– здійсненність таких прав є визначальною рисою соціальної держави¹.

Як справедливо підкреслює О. А. Лукашева, ключовим принципом соціально-економічних прав у соціальній державі, навколо якого будується вся їх система, є принцип відповідальності такої держави за забезпечення прожиткового мінімуму, який спочатку реалізовується в законодавстві про бідних і в допомозі нужденним громадянам на рівні общин². Без визнання й гарантування цього принципу, так би мовити, розмивається й сама соціальна держава. За п. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини³ кожен має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту його самого та його сім'ї. Цей принцип розвинено у п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права⁴ (ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р.⁵), в ньому говориться,

¹ Див.: Верланов, С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. О. Верланов ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – С. 49, 50.

² Общая теория прав человека [Текст] : учебник / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 1996. – С. 120.

³ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2006. – № 4.

⁵ Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [Електронний ресурс] : указ Президії Верхов. Ради УРСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2148-08>.

що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на гідний життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, безперервне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживають належних заходів для забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому міжнародної співпраці, заснованої на вільній згоді.

Від моменту свого створення (у 1919 р.) уточненням нормативного змісту соціально-економічних прав займається Міжнародна організація праці¹. Вона є унікальним форумом, на якому уряди й соціальні економічні партнери 183 країн-членів можуть вільно й відкрито обговорювати й розробляти трудові стандарти і програми.

Преамбула Статуту МОП² указує на чотири основні мотиви її створення: а) гуманістичний — полягає в неприйнятності існування експлуатації, соціальної несправедливості, важких умов праці та життя трудящих; б) економічний — соціальні реформи впливають на конкурентоспроможність національних економік, що зумовлює можливість поліпшення становища трудящих відповідних країн; в) зовнішньополітичний — загального і тривалого миру можна досягти тільки на засадах соціальної справедливості; внутрішньополітичний — без поліпшення умов життя і праці, боротьба працівників за свої права може набрати революційних форм, що порушить мир і гармонію у всьому світі.

Вважаючи, що практика повністю підтвердила справедливості положення Статуту МОП про те, що міцний мир може бути встановлено тільки на засадах соціальної справедливості, Генеральна конференція праці зазначає:

а) усі люди, незалежно від раси, віри чи статі, мають право здійснювати свій матеріальний добробут і свій духовний розвиток в умовах свободи й гідності, економічної стабільності й рівних можливостей;

б) досягнення умов, за яких це буде можливо, повинно бути головною метою національної й міжнародної політики;

¹ Див.: Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи [Текст] : монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 17.

² Устав Международной организации труда от 28.06.1919 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_154.

в) будь-яка національна й міжнародна політика, її заходи, особливо економічного й фінансового характеру, мають розглядатися в цьому світі і прийматися тільки тією мірою, в якій вони сприяють, а не заважають досягненню цього основного завдання;

г) МОП зобов'язана вивчати й розглядати всі економічні й фінансові програми і заходи міжнародного масштабу у світлі цього основного завдання;

д) при здійсненні завдань, доручених їй, МОП, розглянувши всі економічні й фінансові чинники, що належать до них, може включати у свої рішення й рекомендації будь-які положення, які вона вважає доцільними.

До завдань цієї організації, згідно з розд. III Декларації стосовно цілей та завдань МОП¹, належать:

- повна зайнятість і підвищення життєвого рівня населення;
- зайнятість працівників на роботах, де вони можуть одержати задоволення і виявити свою майстерність;
- гарантія навчання й переміщення працівників, включаючи трудову міграцію;
- справедливий розподіл та оплата праці;
- право працюючих на колективні переговори;
- розширення системи спеціального забезпечення;
- забезпечення охорони праці;
- всебічний захист материнства й дитинства;
- забезпечення необхідного харчування й житла;
- створення рівних можливостей у галузі загального та професійного навчання.

Х. Сомавія основною метою МОП зараз називає розширення можливостей жінок і чоловіків в отриманні гідних і продуктивних робочих місць в умовах свободи, рівності, захищеності та поваги до людської гідності². Сьогодні МОП допомагає у створенні гідних робочих місць і таких умов праці, завдяки яким робітники й ділові люди

¹ Декларация относительно целей и задач Международной организации труда от 10.05.1944 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_328.

² Міжнародна організація праці [Електронний ресурс]: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://ilo.org.ua/about-ilo/Pages/aboutMop.aspx>.

зроблять свій внесок у забезпечення миру, процвітання і прогресу. Гідна праця є віддзеркаленням прагнень людей у цій царині. Вона включає їх можливості отримання продуктивної і справедливо оплачуваної роботи, досягнення безпеки на робочому місці й забезпечення соціального захисту сімей, кращих можливостей особистого розвитку і соціальної інтеграції, свободи висловлювання особистих переконань, свободи об'єднання й участі у прийнятті рішень, які впливають на їх життя, а також рівні можливості й рівне ставлення до жінок і чоловіків.

Генеральний директор МОП Г. Райдер у вступній промові на відкритті 2 червня 2015 р. 104-ї сесії Міжнародної конференції праці закликав до проведення глобальної дискусії щодо майбутнього сфери праці й наголосив, що питання, пов'язані з робочими місцями, рівністю, стійкістю й безпекою людини, мобільністю робочої сили й соціальним діалогом, які необхідно вирішувати за допомогою ініціативи щодо питань майбутнього сфери праці, — це, безсумнівно, ключові політичні проблеми сучасності. Пропонована ініціатива має включати обговорення чотирьох тем, що охоплюють: а) сферу праці й суспільство; б) організацію праці й виробництва; в) забезпечення гідними робочими місцями; г) управління сферою праці. За даними доповіді «Перспективи зайнятості та соціального захисту у світі 2015», у 2014 р. рівень безробіття у світі досяг 201 млн осіб, що на 30 млн більше, ніж до початку глобальної кризи у 2008 р. Крім того, на Конференції були порушені інші питання, серед яких: а) кліматичні зміни; б) уперше запропонована міжнародна норма в царині переходу від неформальної до формальної економіки; в) роль малих і середніх підприємств як головних джерел забезпечення людей новими робочими місцями; г) способи забезпечення охорони праці (заробітна плата, робочий час, охорона материнства, безпека й гігієна праці). Останнє питання займає центральне місце в діяльності МОП, але поки що не охоплює багатьох категорій працівників¹.

¹ Гендиректор МОП презентував глобальну ініціативу з питань майбутнього сфери праці [Електронний ресурс] / Нац. тристороння соц.-екон. рада : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.ntser.gov.ua/international/602>.

Бурхливі події сьогодення в економічному, соціальному й політичному житті перетворюють мету забезпечення соціальної справедливості на пріоритет сьогоднішнього порядку денного. Сприйняття несправедливості — одна з першопричин нестабільності багатьох суспільств, у тому числі деяких із тих, де мир перебуває під загрозою або його вже підірвано. Аргументи, які спонукали засновників МОП перетворити соціальну справедливість на вищу мету цієї організації, стали сполучною ланкою й поклали на неї зобов'язання, що залишаються незмінними й сьогодні — майже 100 років. Отже, коли уряди, роботодавці і працівники об'єднують свої зусилля в рамках МОП для знаходження консенсусу з численних пов'язаних із працею проблем, що постають перед ними, їм належить невідступно керуватися вимогами соціальної справедливості.

О. В. Скрипнюк і В. П. Тихий стан, у межах якого забезпечуються соціально-економічні права, позначають терміном «соціальна безпека», під яким вони розуміють урегульований правовими нормами й реалізований на практиці стан, коли держава демократичними методами забезпечує підтримання гідного рівня життя громадян і гарантує можливість задоволення основних потреб їх розвитку¹. Належний рівень життя дозволяє, з одного боку, гарантувати наявність ознак правової держави — верховенства права, пріоритету прав людини і громадянина, законності, а з другого — створювати відповідні економічні чинники, які дають змогу забезпечувати соціальні права громадян. Європейська соціальна хартія (переглянута)² (ратифікована Україною 14 вересня 2006 р.³) у ст. 1 наводить перелік соціальних прав і принципів:

- кожна людина повинна мати можливість заробляти собі на життя професією, яку вона вільно обирає;
- усі працівники мають право на справедливі умови праці;

¹ Скрипнюк, О. В. Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки [Текст] / О. В. Скрипнюк, В. П. Тихий // Вісн. Конституц. Суду України. – 2002. – №2. – С. 45.

² Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 р. № 163 [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 51.

³ Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) [Текст] : Закон України від 14.09.2006 р. № 137-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 43. – Ст. 418.

- усі працівники мають право на безпечні та здорові умови праці;
- усі працівники мають право на справедливу винагороду;
- усі працівники й роботодавці мають право на свободу об'єднання в організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів;
- усі працівники й роботодавці мають право на укладання колективних договорів;
- діти й підлітки мають право на особливий захист від фізичних і моральних ризиків, на які вони наражаються;
- працюючі жінки-матері мають право на особливий захист;
- кожна людина має право на належні умови для професійної орієнтації і професійної підготовки;
- кожна людина має право користуватися будь-якими заходами, що дозволяють їй досягти найкращого стану здоров'я, який є можливим;
- усі працівники й особи, які знаходяться на їх утриманні, мають право на соціальне забезпечення;
- кожна малозабезпечена людина — на соціальну й медичну допомогу;
- кожна людина — на користування послугами соціальних служб;
- інваліди — на самостійність, соціальну інтеграцію й участь у житті суспільства;
- кожна сім'я — на належний захист для забезпечення її всестороннього розвитку;
- діти та підлітки — на належний захист;
- іноземці — займатися будь-якою прибутковою діяльністю на території іншої держави на засадах рівності з громадянами останньої;
- трудящі-мігранти і члени їх сімей — на захист і допомогу на території іноземної держави;
- усі працівники — на рівні можливості й рівне ставлення до них у вирішенні питань щодо працевлаштування і професії без дискримінації за ознакою статі;
- працівники — на отримання інформації й консультацій на підприємстві;
- працівники — брати участь у визначенні й поліпшенні умов праці та виробничого середовища на підприємстві;
- кожна особа похилого віку — на соціальний захист;
- усі працівники — на захист у випадках звільнення;

- усі працівники — на захист своїх вимог у разі банкрутства їх роботодавця;
- усі працівники — на гідне ставлення до них на роботі;
- усі особи із сімейними обов'язками, які працюють або бажають працювати, — на бездискримінаційне ставлення до них;
- представники працівників на підприємствах мають право на захист від дій, що завдають їм шкоди, і для них повинні створюватися належні умови для виконання ними своїх обов'язків;
- усі працівники мають право отримувати інформацію й консультації під час колективного звільнення;
- кожна людина має право на захист від бідності й соціального відчуження;
- кожна людина має право на житло.

Як бачимо, переважна більшість із перелічених соціально-економічних прав знаходять закріплення в законодавстві про працю.

На відміну від особистих і політичних прав людини, що передбачають забезпечення її свободи від свавілля з боку держави, реалізація соціально-економічних прав можлива лише за умови цілеспрямованої діяльності держави щодо проведення ефективної соціальної політики. Політика є сферою людських відносин з приводу влади. Політична влада набуває рис субстанціональності, коли вона виступає стійким асиметричним балансом сил та інтегральним рівноденням свобод, що відображають стан позицій і статусів, потенціалів і ресурсів, інтересів і цінностей. Із цього погляду політика становить об'єктивну реальність, виступаючи реально існуючим силовим полем і відносно автономною сферою громадського життя, змістовною частиною якого є відносини «вплив – влада – вплив», а механізмом — активність суб'єктів політики з приводу влади, що виявляється насамперед через взаємодію індивідів і соціальних груп із політичними інститутами. З одного боку, поле політики є результатом умисної практики суб'єктів останньої, а з другого — стосовно цих суб'єктів воно має об'єктивну форму буття. У той же час наголосимо, що розглядати політику лише як об'єктивне силове поле недостатньо, оскільки її внутрішній механізм складають саме суб'єктивні установки, дії суб'єктів політики, а також суб'єктивоване функціонування й розвиток політичних інститутів, які залежать від рівня правової культури

кожного із суб'єктів, оскільки рівень правової культури є показником активності суб'єктів права в політичній і правовій царині.

Л. П. Шумна соціальну політику визнає складним і багатогранним соціальним процесом і наводить переконливі аргументи на користь виокремлення широкого й вузького тлумачення цього явища. Соціальна політика у вузькому значенні становить сукупність конкретних заходів, спрямованих на життєзабезпечення населення, у широкому — це система взаємовідносин і взаємодії між соціальними групами і прошарками суспільства, в центрі яких і головні кінцеві цілі яких — людина, її добробут, соціальний захист, життєзабезпечення і соціальна безпека населення в цілому. Якщо метою соціальної політики вважати досягнення соціальної ефективності, то в широкому розумінні вона може розглядатися як система способів задоволення соціальних потреб, у вузькому — як зведений до вирішення суперечностей у соціальній сфері інструмент, що пом'якшує негативні наслідки індивідуальної й соціальної нерівності¹. Соціальна політика здійснюється в таких основних сферах: а) ринок праці, зайнятість і безробіття; б) оплата й охорона праці; в) регулювання доходів і споживання товарів масового попиту; г) пенсійне забезпечення; д) надання адресної соціальної допомоги; е) соціальне страхування й обслуговування; є) освіта, професійна підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації; ж) наука; з) охорона здоров'я; и) культура і фізична культура, спорт і туризм; і) демографія, сім'я, материнство, батьківство, дитинство, молодь; ї) екологічна безпека, захист від природних і техногенних аварій і катастроф; к) захист соціально-економічних прав усіх категорій громадян².

Існують різні підходи до реалізації соціальної політики. За ступенем соціального захисту населення вирізняються дві протилежні моделі: а) патерналістська, що характеризується всебічною відповідальністю держави за соціально-економічне становище своїх громадян; б) ринкова, в якій визнається пріоритет ринкових методів регу-

¹ Шумна, Л. П. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Л. П. Шумна ; Чернігів. нац. технол. ун-т. – Чернігів, 2014. – С. 121, 122.

² Див.: Гончарова, К. В. Держава та її органи як суб'єкти трудового права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / К. В. Гончарова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013. – С. 39.

лювання соціальної сфери на противагу методам прямого державного втручання. Відповідно до ідей останньої держава лише створює умови для виявлення громадянами економічної активності й отримання прибутку. В економічно розвинених країнах найчастіше комбінуються обидва підходи, що забезпечує запобігання вадам ринкової економіки, результативність соціальної політики й гідний рівень життя населення.

Особливості перехідного періоду розвитку економічних відносин в Україні передбачають суттєві зміни в державному регулюванні економічних процесів суспільства. Основними напрямками такого впливу, на думку О. Г. Варич, є:

- визначення концепції економічного розвитку держави на перспективу;
- установлення пріоритетних напрямів економічних відносин;
- соціалізація економічних процесів;
- визнання верховенства економічних прав особи над інтересами держави й суспільства;
- розвиток ринкових відносин;
- подолання корупції й монополізму в економічній системі суспільства;
- реальне забезпечення рівності існуючих форм власності;
- створення реальних механізмів реалізації й захисту економічних прав громадян;
- забезпечення умов економічної конкуренції та розвитку найбільш важливих для суспільства сфер економіки;
- урахування національних особливостей становлення економічної системи й зарубіжного досвіду в цій сфері;
- створення законодавчих актів, що відповідають об'єктивним умовам розвитку українського суспільства й підтверджуються необхідними економічними доктринами¹.

Отже, головним призначенням держави у царині економіки постає створення підвалин ринкової економіки, прийняття нормативних актів, що регламентують статус суб'єктів підприємницької діяльнос-

¹ Варич, О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, сутність, зміст, тенденції розвитку в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Г. Варич / ІДП ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – С. 61.

ті й організацію бізнесу на правових засадах. Кожна з моделей державного регулювання передбачає вплив на економічні процеси на підставі поєднання ринкового саморегулювання й державних регуляторів із застосуванням методів прямого й функціонального впливу. Рівень співвідношення цих типів регулювання залежить від ступеня розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства. Активність держави залежить, з одного боку, від ступеня розвитку ринку й усіх його складників (ринків засобів виробництва, робочої сили, товарів і цінних паперів тощо), а з другого — держава на сьогодні є одним з важливих економічних суб'єктів ринкової економіки, а державне підприємництво — невід'ємним елементом ринкової структури.

Економіка становить складну систему, в якій усі елементи повинні відповідати один одному не тільки за кількісними параметрами, а й за якісними. Засоби виробництва й робоча сила зараз досягли такого рівня розвитку й концентрації, що ефективне управління їх рухом тільки за допомогою ринкових методів неможливе. Як би не називалося наше суспільство, які б виробничі відносини ми не мали — в економіці все повинно бути узгодженим (ціни, податки, заробітна плата та ін.). Результати такого узгодження мають задовольняти інтереси всіх трьох сторін — роботодавця, працівника й держави. Цивілізовані відносини в соціально-трудовій сфері повинні забезпечувати узгодження й захист інтересів найманих працівників, роботодавців, органів державної влади й органів місцевого самоврядування шляхом досягнення консенсусу, розроблення і здійснення одностайної узгодженої політики. При цьому йдеться не про злиття інтересів, а про досягнення оптимального балансу між ними, про створення обстановки, за якої кожен роботодавець зміг би забезпечити стабільне отримання прибутку, а найманий працівник — гідні умови свого існування, які відповідали б певному рівню якості його життя. Така цивілізована форма суспільних відносин у соціально-трудовій сфері отримала назву «соціальне партнерство». Предметом останнього у сфері праці є узгодження інтересів сторін такого партнерства стосовно: а) забезпечення гарантій створення асоціацій чи об'єднань; б) захисту від дискримінації; в) колективних трудових відносин; г) соціальної політики; д) розроблення проектів актів законодавства, що стосуються трудових відносин, оплати й умов праці, режиму ро-